

Diasporic Criticism of Rohangiz Sharifian's Novel *Who Believes Rostam*

Zahra Abdolmohamadi¹ and Hadi Yousefi^{2*}

1. M.A. student of Persian Language and Literature, Payam-e Noor University, Tehran, Iran. E-mail: abdolmohamadizahra3@gmail.com
2. Corresponding Author, Associate Professor of Persian Language and Literature, Payam-e Noor University, Tehran, Iran. E-mail: h.yousefi55@pnu.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 26/02/2024

Received in revised form:
05/05/2024

Accepted: 06/05/2024

Keywords:

criticism,
diaspora,
novel,
Sharifian,
Who believes Rostam?

ABSTRACT

Diaspora criticism is one of the recent literary approaches in cultural studies that examines the cultural works of the post-colonial era—an era when formerly colonized countries regained their independence one after another. During this time, authors viewed writing about their native history, memories, and culture as a powerful form of resistance. They used the formats of stories and novels to express the concerns of immigrants in the host land. The present article follows this approach in a descriptive-analytical manner and employs content analysis to examine the concerns of immigrants reflected in the novel *Who Believes Rostam* by Rooh Angiz Sharifian. It aims to answer two questions: Which components of diaspora does the author use in the text to convey his thoughts on immigration? And to what extent do the titles and names of the fictional characters align with the theme of the work (Diaspora)? The results show that despite spending 30 years in exile, the subject has not overcome feelings of confusion, wonder, and alienation. He remains caught between wide bipolarities such as here and there, past and future, yesterday and today, homeland and foreign land, mother tongue and another language. Themes of freedom and diaspora—such as homesickness, mental crisis, revisiting past memories, cultural differences, and nostalgia—are evident throughout the entire novel.

Cite this article: Abdolmohamadi, Z., Yousefi, H. (2025). Diasporic Criticism of Rohangiz Sharifian's Novel *Who Believes Rostam*. *Research in Narrative Literature*, 14 (3), 217-243.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: 10.22126/rp.2024.9945.1909

Extended Abstract

Introduction:

Diasporic criticism is one of several literary approaches within cultural studies developed over the past decade. It examines cultural works from the post-colonial era in formerly colonized countries—a period during which these nations regained independence one after another. Writers during this time viewed writing about their native history, memories, and culture as a powerful form of resistance. Diaspora means dispersion, a compound of two Greek words, *dia* and *spora*, and refers to a group of people who have a common ethnic origin and are expelled from their homeland and migrate from their homeland for unwanted reasons and settle in another land. Diaspora refers to ethnic capacities scattered in all parts of the world in order to reproduce political, social, and cultural demands centered on that identity. According to Cohen, a diasporic society consists of individuals who migrate from their homeland to a new country, either by force or choice, yet remain loyal to their country of origin. They maintain this connection through allegiance to its language, religion, customs, traditions, and collective narratives.

The term diaspora refers specifically to the dispersion of the Jewish people after the destruction of their temple in Mesopotamia. Today, the term diaspora has been extended beyond the Jewish people to include migrants from all over the world. A diaspora is a collective dispersion from the homeland, but what distinguishes diaspora from other movements is its undeniable connection to the homeland. According to Homi Bhabha, an Indian-born theorist, migration and memory have a meaningful correlation because the immigrant is separated from the time and place of his memories and finds himself in a position of disembodiedness in the new country. The immigrants are neither fully identified by their homeland nor are allowed to feel a complete sense of belonging in the host society. A key aspect of Bhabha's theory is his interpretation of this lack of belonging, which he terms the third space. According to James Clay ford; the desire to return and the continued support of the homeland are the distinguishing features of this type of movement. Migration literature, which is also known as exile literature, diaspora literature, displacement literature, dispersion literature, or expatriate literature, encompasses texts written by immigrants and expresses their experiences and emotions. It emerges outside the land that is the original homeland of its creator. On one hand, it reflects the issues that compelled a person to migrate, underpinned by a profound sense of homesickness and patriotism. On the other hand, it describes events that may occur in the destination country and shares commonalities with the writings of all ethnic groups from various immigrant nations.

The voice of women among immigrant writers has been clearer and more expressive than others, a number of women writers have started writing experience during the migration period and have been very successful, and the publication of their works in the form of a literary stream is one of the important events of migration literature. Roohangiz Sharifian (1941) - the winner of the Hoshang Golshiri award in 1983 - is one of these successful women who in the novel "Who Believes Rostam" deals with the issue of immigration and the narrator of concepts such as alienation, nostalgia, returning to the homeland and Iranian identity. The feeling of alienation and marginalization in the new society has messed up the self-confidence of the main

character of the story - who is a woman - and has conveyed her worthlessness and forced her to seek refuge in nostalgia and the past.

Methodology:

In this article, the authors aim to identify the elements of diaspora in Sharifian's compelling novel, which reflects his experiences of immigrating to a new land, portrayed through the narrative of the novel. The method used in this article is a descriptive-analytical approach that begins with the review and collection of diaspora components and criteria from various texts. It concludes with discussion, criticism, and analysis. Based on the theme of the novel *Who Believes Rostam*, the diasporic criticism of this work can provide readers with a deeper understanding of its concepts and introduce them to another world—the world of immigrants and migration.

Results and Discussion:

One of the findings of the current research is that Roohangiz Sharifian's novel, in terms of content and theme, is one of those types of immigration literature where an immigrant has experienced two or three decades of living in a new society, and in other words, this novel reflects life. He is a dual-identity citizen who still struggles with the sadness of alienation and distance from his motherland, and to get rid of this sadness, he seeks refuge in his past, his fantasies, and his childhood memories.

Conclusion:

In this novel, Roohangiz Sharifian portrays the inner and outer struggles of first-generation immigrant women as they navigate life in exile, highlighting their deep and emotional connection to the past. The novel addresses the heart of a longing person who is never truly separated from their motherland, with emotional challenges that persistently trouble them. The sense of homelessness—being caught between opposing dualities such as here and there, past and future, yesterday and today, hometown and foreign land, mother tongue and another language—must be resolved. The subject of distance, the loss of memories, and the fading of happiness remains profoundly impactful. Additionally, the names chosen for the characters in the story are remarkably well-suited to the themes of migration and displacement. Throughout the novel, key elements of the diaspora experience—such as the sadness of homelessness, spiritual crisis, reflection on past memories, cultural differences, and nostalgia—are vividly portrayed. The author writes from the perspective of an immigrant, exploring the effects of migration on the human soul and spirit. The novel offers a compelling and insightful depiction of the immigrant experience.

نقد دیاسپورایی رمان چه کسی باور می کند رستم روح انگیز شریفیان

زهرا عبدالمحمدی^۱ | هادی یوسفی^۲*

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: abdolmohamadizahra3@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: h.yousefi55@pnu.ac.ir

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله: مقاله پژوهشی
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۰۷
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۲/۱۶
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۱۷

نقد دیاسپورایی رویکردی ادبی در حوزه مطالعات فرهنگی است که به بررسی آثار فرهنگی دوران پسااستعماری می پردازد، دورانی که کشورهای مستعمره استقلال خود را بازیافتند و نویسندگان نوشتن تاریخ، خاطرات و فرهنگ بومی خود را بهترین راه مبارزه قلمداد و از قالب داستان و رمان برای بیان دغدغه مهاجران در سرزمین میزبان استفاده کردند، نوشتار حاضر در پی آن است به شیوه ای توصیفی- تحلیلی و با استفاده از تحلیل محتوایی، نگرانی های بازتاب یافته مهاجران در رمان چه کسی باور می کند رستم اثر روح انگیز شریفیان را بررسی نماید و به این سؤال ها پاسخ دهد که نویسنده برای بیان اندیشه خود در مورد مهاجرت از کدام مؤلفه های دیاسپورا در متن بهره برده است؟ و تا چه اندازه عنوان و اسامی شخصیت های داستانی با درونمایه اثر (دیاسپورا) تناسب دارد؟ نتایج به دست آمده نشان می دهد سوژه با وجود سپری کردن سی سال از عمر خود در غربت، نتوانسته از سرگشتگی و حیرانی، حس غربت، گرفتار شدن در چنگال دو قطبی های گسترده نظیر این جا و آن جا، گذشته و آینده، دیروز و امروز، زادگاه و سرزمین بیگانه، زبان مادری و زبان دیگری، رهایی پیدا کند و به گونه ای آشکار مفاهیم دیاسپورا از جمله: غم غربت، بحران روحی، تفاوت فرهنگی و نوستالژی و... در تمام رمان قابل مشاهده است.

واژه های کلیدی:

نقد،

دیاسپورا،

رمان،

روح انگیز شریفیان،

چه کسی باور می کند رستم.

استناد: عبدالمحمدی، زهرا؛ یوسفی، هادی (۱۴۰۴). نقد دیاسپورایی رمان چه کسی باور می کند رستم روح انگیز شریفیان. پژوهشنامه ادبیات داستانی، ۱۴ (۳)، ۲۱۷-۲۴۳.

حق مؤلف © نویسندگان.

DOI: 10.22126/rp.2024.9945.1909

ناشر: دانشگاه رازی

۱. پیشگفتار

دیاسپورا به معنای پراکندگی، مرکب از دو واژه یونانی دیا^۱ و اسپورا^۲ است و به گروهی از مردم اطلاق می‌شود که دارای ریشه نژادی مشترک هستند و از وطن خود رانده می‌شوند و «به دلایل ناخواسته از سرزمین خویش مهاجرت می‌کنند و در سرزمین دیگری ساکن می‌شوند» (دیانت، ۱۳۹۷: ۸۱). دیاسپورا ظرفیت‌های قومی پراکنده در اقصی نقاط جهان به منظور بازتولید خواست‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بر محوریت هویت واحد است» (همان). به نظر کوهن جامعه دیاسپورایی، به جامعه‌ای گفته می‌شود که افراد آن به اجبار یا اختیار از کشور خود به کشور جدید مهاجرت می‌کنند، اما به کشور قدیم وفادار می‌مانند و تلاش می‌کنند، رابطه خود را از راه وفاداری به زبان، دین، آداب و رسوم یا قصه‌های آن حفظ کنند» (۲۰۰۸: ۱۶۴). واژه دیاسپورا به صورت خاص به پراکندگی قوم یهود پس از تخریب معبد آن‌ها در منطقه بین‌النهرین مربوط می‌شود. مفهوم دیاسپورا، نزدیکی زیادی به مفهوم مهاجرت دارد و به پیامدها و دلایل اقتصادی و اجتماعی مهاجرت می‌پردازد. امروزه واژه دیاسپورا از محدوده قوم یهود خارج شده و به مهاجران سراسر دنیا تعمیم یافته است. دیاسپورا، یک پراکندگی جمعی از سرزمین مادری است، اما تفاوتی که دیاسپورا را از سایر نقل مکان‌ها متمایز می‌کند، پیوند انکارناپذیر آن با سرزمین مادری است، از نظر جیمز کلی فورد^۳: «تمایل به بازگشت و حمایت مستمر از جانب سرزمین مادری از ویژگی‌های تمیزدهنده این نوع از جابه‌جایی است» (درزی نژاد و برادران جمیلی، ۱۳۹۶: ۱۷۱). آوتار براه^۴ با ارائه یک تقابل دوتایی جدید، ادعای سیالیت وطن در دیاسپورا را مطرح و به جای تقابل مرسوم وطن / غربت، در نقطه مقابل میل به وطن، تمایل به توطّن به معنای وطن گزیدن و ریشه دواندن را بیان می‌کند» (همان: ۱۷۱).

تحرك مکانی انسان‌ها، سابقه‌ای به قدمت خلق بشر دارد و گروه‌های انسانی همواره به دلیل دستیابی به شرایط زندگی بهتر، کار، امنیت، توسعه، چه در داخل مرزهای یک کشور و چه در ورای مرزها به مهاجرت دست زده‌اند. در چند دهه اخیر به دلیل مشکلات اقتصادی، تحصیل، جنگ و... به صورت پرشتابی روند مهاجرت افزایش یافته و همین موضوع باعث شده است که آثار زیادی چه در حوزه شعر و چه حوزه داستان به موضوع مهاجرت اختصاص یابد و اهمیت بررسی و تحلیل

1. Dia

2. Spora

3. James Clifford

4. Avatar Brah

رمان‌های مهاجرت را دو چندان کند.

نقد دیاسپورایی از سلسله رویکردهای ادبی دههٔ اخیر در حوزهٔ مطالعات فرهنگی است که به بررسی آثار فرهنگی دوران پس از استعمار در سرزمین‌های استعمار شده می‌پردازد، دورانی که کشورهای مستعمره، استقلال خود را یکی پس از دیگری بازیافتند» (شاهمیری، ۱۳۸۹: ۲۵) به نقل از حیدری و ربیع‌زاده، ۱۳۹۵: ۳۰) و نویسندگان نوشتن تاریخ، خاطرات و فرهنگ بومی خود را بهترین راه مبارزه قلمداد کردند» (حیدری و ربیع‌زاده: ۱۳۹۵، ۳۳۰-۳۱). افرادی هم‌چون: آواتار براه، رشدی ۱، فرانک گیلروی ۲، هومی بابا ۳، فرانتس فانون ۴ و ... در زمینهٔ نقد پسااستعماری نظریه‌هایی ارائه داده‌اند.

از نظر هومی بابا، نظریه‌پرداز هندی تبار، مهاجرت و خاطره همبستگی معناداری باهم دارند، زیرا فرد مهاجر از زمان و مکان خاطرات خود جدا می‌شود (زاگری، ۱۳۸۲: ۶۲) به نقل از فاتحی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۷۸) و در کشور جدید در موضع بی‌آشیانگی قرار می‌گیرد؛ به این معنا که نه خود را کاملاً متعلق به سرزمین اصلی خود می‌داند نه اجازه می‌یابد به جامعهٔ کشور میزبان احساس تعلق داشته باشد، بخش مهم نظریهٔ وی، تفسیر او از نبود احساس تعلق است که این وضعیت هویتی را فضای سوم می‌خواند» (صادقی و پورگیو، ۱۳۹۴: ۱۶۶) گیلروی و رشدی هم این نظریه را دنبال کردند. آواتار براه، نظریهٔ میل به خانه که مکمل نظریهٔ هومی بابا است را مطرح کرد و دیگر نظریه‌پردازان به تأثیر عنصر خیال بر تصویری که افراد مهاجر از سرزمین مادری خود دارند، تأکید کردند، به همین دلیل سفران استدلال می‌کند که رابطه مهم افراد مهاجر با سرزمین مادری خود «آرامی ساختن سرزمین مادری» است (۱۷:۲۰۰۴ به نقل از صادقی و پورگیو، ۱۳۹۴: ۱۶۷).

رمان چه کسی باور می‌کند رستم، اثر روح‌انگیز شریفیان (۱۳۲۰ه.ش) - برندهٔ جایزهٔ هوشنگ گلشیری در سال ۸۳- به موضوع مهاجرت پرداخته و راوی مفاهیمی مانند بیگانگی، نوستالژی^۵، بازگشت به وطن و هویت ایرانی شده است، احساس بیگانه بودن، دگربودگی و حاشیه‌نشینی^۶ در جامعهٔ جدید، اعتماد به نفس شخصیت اصلی داستان را - که یک زن است - درهم ریخته، بی‌ارزشی را به او منتقل کرده و او را وادار به پناه بردن به نوستالژی و گذشته نموده است. در سطور بعد مهم‌ترین مؤلفه -

1. Rushdi
2. Frank Gilroy
3. Bhaba Homi
4. Frantz Fanon
5. Nostalgia
6. Marginalization

های دیاسپورا در اثر مذکور مورد بحث و بررسی قرار خواهد گرفت و با ذکر نمونه‌های مشخص در راستای تبیین موضوع تلاش خواهد شد.

۱-۱. پرسش‌های پژوهش

- نویسنده برای بیان اندیشه خود در مورد مهاجرت از کدام مؤلفه‌های دیاسپورا در متن بهره برده است؟
- تا چه اندازه عنوان و اسامی شخصیت‌های داستانی با درونمایه اثر (دیاسپور) تناسب دارد؟ و نویسنده تا چه اندازه در ایجاد تناسب موفق عمل کرده است؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

اگر چه رمان مذکور تا به حال به صورت مستقل از منظر دیاسپورا مورد نقد و بررسی قرار نگرفته است، اما تحقیقاتی پیرامون موضوع دیاسپورا در آثار دیگر انجام شده، که عبارتند از:

درزی‌نژاد و برادران جمیلی (۱۳۹۶) در مقاله «بررسی وطن به مثابه فضایی ترامکانی در گفتمان دیاسپورایی مهجا کهن» وطن را از قلمرو خاص جغرافیایی رها نیده، جوامع را به دو گونه: فراملیتی مبتنی بر ارتباط با افراد و فرهنگ‌های مختلف و جوامع دو قطبی که وطن را در دوگانگی وطن/غربت تعریف می‌کنند، تقسیم کرده‌اند. احدی قورتولمش و دیگران (۱۴۰۳) در نوشتاری با عنوان «واکاوی مؤلفه‌های ادبیات مهاجرت در رمان «چاه بابل» اثر رضا قاسمی، ضمن برشمردن مؤلفه‌های ادبیات مهاجرت در رمان از جمله بی‌آشنانگی، در حاشیه بودن، نوستالژی، سیالیت زمان و مکان، فرهنگ-پذیری و سازگاری، انتقاد از خود و انفعال، مواجهه با فرهنگ غرب را عامل رنجش شخصیت داستانی و راوی و پدید آمدن حس غربت در آنان و بروز برخی کنش‌های رفتاری و روانی نامتعارف هم‌چون اغتشاش هویت، افسردگی و احساس حقارت در آن‌ها می‌داند. بسمل و حیدری (۱۴۰۳) در «موتیف، گونه‌ها و کارکردهای آن در سه رمان روح‌انگیز شریفیان» به معرفی انواع موتیف و کارکردها و ارتباطات آن در سه رمان چه کسی باور می‌کند، کارت پستال و رؤیا پرداخته و به این نتیجه رسیده‌اند که شریفیان گاه آگاهانه و گاه ناآگاهانه از برخی عناصر به عنوان موتیف استفاده کرده است. موتیف-های هنری در آثار شریفیان نمونه‌هایی دارد. اما موتیف‌های فکری و عاطفی در آثار او تنوع و گستردگی بیش‌تری دارد و مهم‌تر از همه حضور مفاهیم مختص ادبیات مهاجرت در این آثار است. حیدری و ربیع‌زاده (۱۳۹۵) در «نقد پسااستعماری آثار روح‌انگیز شریفیان» پس از تبیین اصول نظریه پسااستعماری و مؤلفه‌های آن، انعکاس آن در آثار روح‌انگیز شریفیان -نویسنده مهاجر ایرانی و ساکن

لندن-را بررسی کرده و به این نتیجه رسیده‌اند که رویکرد استعماری و توزیع نابرابر ثروت و قدرت، تأثیر فراوانی در افزایش مهاجرت داشته است. صادقی و پورگیو (۱۳۹۳) در نوشتار «امت اسلامی جایگزینی برای جامعه مهاجران (دیاسپورا) در رمان مناره به نقد و بررسی رمان مناره از لیلا ابوالعلی، پرداخته و به بیان مسائلی هم‌چون وضعیت زنان مهاجر، تأکید بر زنانه بودن امت اسلامی، راه‌های پیشروی زنان مسلمان برای مقابله با به حاشیه رانده شدن در کشور میزبان و حفظ هویت خود در رمان مذکور پرداخته‌اند. هم‌چنین دو مقاله به بررسی رمان مورد بحث این نوشتار از زوایای دیگر پرداخته‌اند: نخست پاشازانوسی (۱۳۹۲) در نوشتار «نقد و تحلیل درون‌مایه رمان چه کسی باور می‌کند رستم»، به بررسی درون‌مایه، عناصر داستان، شیوه شخصیت‌پردازی در رمان مذکور پرداخته و دریافته‌اند مواردی هم‌چون آوارگی و سرگشتگی زنان همراه با روزمرگی، بی‌توجهی و عدم درک از جانب همسران، تقدیر و سرنوشت و مرور گذشته و نبود آزادی در زندگی آنان از درون‌مایه‌های اصلی این رمان است و دوم ایرانی‌مقدم (۱۳۹۰) در پژوهشی به بررسی شخصیت و شخصیت‌پردازی در رمان چه کسی باور می‌کند رستم، پرداخته و به این نتیجه رسیده است که روح‌انگیز شریفیان با اختصاص شخصیت اصلی داستان به زن، به گونه‌ای در پی بیان زندگی زنان مهاجر و سنگین کردن کفه حقوق زنان نسبت به همسران مادی‌گرا و به دور از احساسات آنان در داستان است. همان‌طور که مشاهده شد در هیچ کدام از این تحقیقات به صورت مستقل به بحث دیاسپورا در رمان مورد مطالعه این نوشتار پرداخته نشده است، از این رو انجام پژوهشی در این زمینه لازم و ضروری به نظر می‌رسد.

۱-۳. روش پژوهش و چارچوب نظری

پژوهش حاضر به شیوه توصیفی-تحلیلی، بر مبنای سندکاوی منابع کتابخانه‌ای در رابطه با موضوع مورد پژوهش انجام شده است.

۲. پردازش تحلیلی موضوع

ادبیات مهاجرت^۱ که با نام‌های دیگری از قبیل ادبیات تبعید، ادبیات دیاسپورا یا آوارگی، پراکندگی و ادبیات برون تباران هم از آن یاد می‌شود، دربرگیرنده متونی است که به قلم مهاجران پدید می‌آید و همان بیان حالت و احساس فرد مهاجر است که در خارج از سرزمینی که خاستگاه اصلی خالق آن است، پدید می‌آید و از یک سو انعکاس مسائلی است که فرد را وادار به مهاجرت کرده است که در

پس آن حس ملموس و قوی غم غربت و حبّ وطن نهفته است و از سوی دیگر، وقایعی توصیف می‌شود که در کشور مقصد بر او می‌گذرد و اشتراکاتی قابل توجه بین نوشته‌های مهاجران از اقوام ملل مختلف وجود دارد.

ادبیات مهاجرت را از نظر موضوع و درون‌مایه به دوره‌هایی تقسیم کرده‌اند: ۱- ادبیاتی که به ستیزهای اجتماعی و سیاسی معطوف است. ۲- ادبیاتی که دغدغه‌های دوران نخست پناهندگی را به تصویر می‌کشد. ۳- ادبیاتی که پس از دو یا سه دهه اقامت در جامعه جدید، زندگی شهروند دو هویتی را بازتاب می‌دهد. ۴- ادبیات فرامکانی و فرازمانی که هیچ ردّ پایی از تبعید و یا مهاجرت در آن نمی‌توان یافت (درویش‌پور، ۱۳۶۸: ۲۱۴ به نقل از قربان‌پورآرانی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۰۷). درکل سرگشتگی و حیرانی، حس غربت، بحران هویت، پدیدآمدن دوقطبی‌های گسترده نظیر این‌جا و آن‌جا، دنیای گذشته و دنیای آینده، دیروز و امروز، زادگاه و سرزمین بیگانه، زبان مادری و زبان دیگری، هویت ایرانی و هویت اسلامی، تاریخ و اساطیر ایران و اسلام از پیامدهای مهاجرت است که در آثار مختلف بازتاب پیدا کرده است. در میان نویسندگان مهاجر، صدای زنان روشن‌تر و رساتر است، تعدادی از زنان نویسنده تجربه نوشتن را از دوران مهاجرت آغاز کرده و بسیار موفق هم بوده‌اند و انتشار آثار آنان به صورت یک جریان ادبی از وقایع مهم ادبیات مهاجرت است، زنان نویسنده هم از نظر تعداد و هم از نظر روایت خاص مسئله زنان در ادبیات مهاجرت شاخص‌اند، آن‌ها دنیایی را روایت می‌کنند که در روایت‌های دیگر نادیده گرفته و یا کم‌اهمیت جلوه داده می‌شوند، استفاده از قالب داستان و روایت برای بیان دغدغه‌های مهاجران در سرزمین میزبان همواره یکی از شیوه‌های کاربردی هنرمندان مهاجر بوده است» (فلاح و برامکی، ۱۳۹۴: ۱۷۰).

ژولیا کریستوا^۱ (۱۹۴۱) از متفکران و نظریه‌پردازان مطالعات فرهنگی و ادبی معاصر - که خود مهاجرت را تجربه کرده است - در کتاب *تن‌بیگانه* از فرد مهاجر با نام بیگانه و دیگری یاد می‌کند. از نظر کریستوا پدیده مهاجرت مجموعه‌ای از روابط من و دیگری - هویت تبار - فرهنگ - مکان و زمان و زبان را به دور خود می‌تند، بیگانه یا دیاسپورا آن دیگری است که خارج از مرزهای وطن خود و گاه در وطن خویش غریبه به نظر می‌آید و بیگانه قلمداد می‌شود. وی با تکیه بر دو حوزه روانکاوی و ادبیات به واکاوی درون‌مایه بیگانه، دیگربودگی و دیگرشدگی در متن ادبی می‌پردازد و اولین مرحله بیگانگی را در گسست سوژه از زبان مادری و به دنبال آن تزلزل هویت سوژه می‌داند، بیگانه در پی از

دست دادن تبار خود، جویای مکان و سرزمینی است که بتواند خود را متعلق به آن بداند اما در هر سرزمینی بیگانه و دیگری است. اولین مرحله بیگانگی در زبان اتفاق می‌افتد، زمانی که فرد بیگانه درمی‌یابد که زبان او برای اطرافیانش بیگانه و غیرقابل فهم است، زبان عامل اصلی شکل‌گیری هویت فردی است وقتی که فرد بیگانه به مرور و به ناچار از زبان مادری جدا می‌شود و با زبان بیگانه برای ادامه زندگی و رفع خواسته‌هایش می‌پردازد، اولین بیگانگی با خود را در جدایی از زبان مادری تجربه می‌کند» (سلیمی کوچی، جهرمی، ۱۳۹۴: ۱۳۲) هم‌چنین از نظر کریستوا یکی از اصلی‌ترین دغدغه‌های مهاجر در سرزمین بیگانه بحث تعلق جدید است، فرد مهاجر درصدد است که با ایجاد احساس تعلق به میهن جدید و قطع ارتباط با تعلقات پیشین، ریشه‌های خود را در میهن جدید محکم کند، اما این دو هیچ‌گاه میسر نمی‌شود و باعث ایجاد حس تعلیق دائمی در او می‌گردد. کریستوا وضعیت فرد مهاجر در سرزمین بیگانه را به هواپیما یا قطاری تشبیه می‌کند که مدام در حرکت است و هر لحظه از جایی به جایی دیگر می‌رود، تردد میان گذشته و آینده - فرهنگ اجدادی و فرهنگ جدید، زبان مادری و زبان بیگانه، حالتی که او را به شیء‌واره‌ای متصلب و سخت تبدیل می‌کند که گویی در سقوط همیشگی در راهی دور و بی‌نهایت قرار دارد و همین مسئله است که پیوند و ارتباط او را با سرزمین جدید دچار مشکل می‌کند (کریستوا، ۱۹۸۸: ۱۸ به نقل از مرادی، چالاک، ۱۶۲: ۱۴۰۰-۱۵۶) موضوعی که به وضوح در رمان چه کسی باور می‌کند رستم روح‌انگیز شریفیان نمود پیدا کرده و راوی مفاهیمی از قبیل بیگانگی، نوستالژی، بازگشت به وطن و هویت ایرانی است، احساس بیگانه بودن، دگر بودگی و حاشیه‌نشینی در جامعه جدید و به هم ریختگی اعتماد به نفس شخصیت اصلی داستان که یک زن است و ایجاد احساس بی‌ارزشی و پناه بردن به نوستالژی و گذشته در او شده است» (همان: ۱۱۵ - ۱۱۱).

در نوشتار حاضر نقد رمان مذکور از منظر دیاسپورا از دو جهت مورد بحث قرار گرفته است، نخست اسامی شخصیت‌ها و بررسی میزان ارتباط و همخوانی آن‌ها با موضوع رمان، یعنی مهاجرت و دیاسپورا و دو دیگر میزان بازتاب مؤلفه‌های دیاسپورا در رمان مذکور که به ترتیب در سطور بعد به آن پرداخته خواهد شد.

۲-۱. اسامی شخصیت‌های رمان از منظر دیاسپورا

یکی از مباحث قابل تأمل در رمان چه کسی باور می‌کند رستم، هماهنگی اسامی شخصیت‌های داستانی با موضوع مهاجرت و دیاسپورا است که در سطور زیر به آن می‌پردازیم:

۲-۱-۱. فاخته

دوست و هم‌کلاسی راوی - که خود هیچ‌گاه مهاجرت را تجربه نکرده - اولین و تنها سوق‌دهنده او به مهاجرت و زندگی در غربت است و ترک آشیان را نعمتی می‌داند که نصیب هرکسی نمی‌شود و هنگامی که راوی می‌خواهد با او درد دل کند: «سری تکان می‌دهد و می‌گوید: آه، قدر زندگی را بدان. کار که می‌کنی، استقلال خودت را داری. در بهترین جای دنیا هم زندگی می‌کنی، یک بچه هم که بیش‌تر نداری. غصه‌ای هم که برایش نداری. پس قدر زندگی را بدان» (شریفیان، ۱۳۸۲: ۵۶). انتخاب نام فاخته برای دوست راوی تصادفی نیست، بلکه نویسنده با ظرافت و دقتی خاص آن را انتخاب کرده است. فاخته و دوست راوی از دو منظر با هم انطباق دارند، نخست زیبایی و خوش - صدایی فاخته با زیبایی و صدای خوش دوست راوی که گوینده رادیو است و دوم اندیشیدن فاخته و تلاش او برای فرستادن فرزندان خود به غرب برای رهایی از وابستگی به آن‌ها و تحمل زندگی دردناک به خاطر این وابستگی، که در ذهن ما پرندۀ فاخته و قرار دادن جوجه‌های خود در لانه سایر پرندگان برای رهایی از مسئولیت آنان و به دست آوردن آسایش را تداعی می‌کند. دقت در تصویر ارائه شده از دوست راوی و انتخاب نام فاخته برای او ما را به دو موضوع رهنمون می‌شود: ۱. آزرده‌گی درونی راوی از دوستش که هیچ‌گاه حاضر به شنیدن درد دل راوی نیست ۲. عدم مهاجرت و ماندن فاخته در وطن و تشویق و وادار کردن راوی به مهاجرت، که رنج‌های فراوانی برای او به بار آورده است.

۲-۱-۲. جهان جهاندار

انتخاب این اسم و فامیل برای همسر راوی، بسیار هوشمندانه است، جهان به مانند اسمش، عقاید جهانی دارد و خود را محدود به یک مرز و بوم نمی‌داند، برعکس راوی که هدفش از همراهی با جهان به دست آوردن جایگاهی برای قرار گرفتن و احساس آرامش است: «به این دلیل همراه او دور جهان گشته‌ام تا بتوانم جایی مستقر شوم» (همان: ۵۱) موضوعی که همسرش برخلاف آن می‌اندیشد: «جهان بسیاری از کارهای مرا نمی‌تواند بپذیرد عقایدی دارد دور شده از دنیای من» (همان: ۲۰۳).

۲-۱-۳. ستاره

نام مادر بزرگ راوی است که زیبایی و رفتار مهربان او همواره جان و خاطر راوی را در غربت می - نوازد و به همین دلیل به یاد وطن، مهربانی و زیبایی مادر بزرگ و خاطرات خوش آن روزگار، اسم دخترش را ستاره می‌گذارد تا در سال‌های دوری و غربت هم‌چون ستاره‌ای درخشان به زندگیش بتابد»

(همان: ۱۱۷). اما گذشت روزگار به او می‌فهماند که اشتباه می‌کرده است، از این رو نومید و سرخورده اذعان می‌کند که: «ستاره من با آن ستاره دوران کودکی‌ام هیچ شباهتی ندارد، ستاره من حتی زبان آن ستاره بچگی‌هایم را به زحمت می‌فهمد، هیچ خاطره‌ای از اون ندارد، دو ستاره‌اند که سال‌های نوری زیادی با هم فاصله دارند... احساس می‌کنم آن ستاره کودکی به من نزدیک‌تر از این ستاره‌ام است» (همان: ۱۲۳). لازم به ذکر است که اسم ستاره به دو معنای زیبا و نورانی و دور و دست نیافتنی، به ترتیب برای مادر بزرگ راوی و ستاره (دختر راوی) راوی که سال‌های نوری با او و عقایدش فاصله دارد، صدق می‌کند.

۲-۱-۴. رستم

یکی دیگر از شخصیت‌های رمان که با وجود زندگی کوتاه مدت او با راوی، قهرمان زندگی او می‌شود و تا پایان عمر یاد و خاطره‌اش هم‌چنان با راوی همراه است، رستم نام دارد. به نظر می‌رسد انتخاب این اسم، از یک سو یادآور رستم، پهلوان همیشه پیروز شاهنامه و یادآور وطن و خاطره‌های خوش آن برای نویسنده و نشانه‌ی تعلق خاطر او به ادبیات سرزمین مادری است. و از سوی دیگر بازتاب‌دهنده اهمیت رستم در زندگی نویسنده، تا حدی که عنوان رمان به او اختصاص پیدا کرده است: چه کسی باور می‌کند رستم» (همان: ۲۴۳) و موضوع از سه منظر قابل تأمل است، نخست این مطلب به ذهن تداعی می‌شود که هدف نویسنده از نوشتن رمان، در واقع درد دل با رستم و بیان غم غربت و دوری و سپری کردن زندگی با یاد و خاطره اوست، دوم این که برای راوی بعد سی سال زندگی در غربت هم-چنان غیرقابل باور است که رستم، قهرمان، همبازی و همراه دوران کودکی‌اش دیگر وجود نداشته باشد و وجه سوم دلیلی آشکار از سرگشتگی دائمی و عدم باور دور افتادگی و گرفتار شدن در دام غربت راوی است که با یک استفهام انکاری در عنوان خودنمایی می‌کند.

۲-۱-۵. خاله ماه

خاله راوی که از مادرش به او نزدیک‌تر است و همدم و همراه دوران کودکی و مشاور او در بخش‌های دیگر زندگی است. خاله ماه مانند ماه، محرم اسرار و شنونده خوبی است، سال‌های دوری و تنهایی در غربت، راوی را غمگین و دل‌تنگ می‌کند و او را بیش‌تر به یاد خاله ماه و خاطراتش می‌اندازد» (همان: ۲۲۵).

۲-۱-۶. ننه ددري

خدمتکار منزل پدربزرگ راوی، زنی خوش اخلاق و خوش خنده که در تمام سال‌های غربت، شنیدن دوباره صدای خنده‌اش، حسرتی بزرگ برای راوی شده است: «ننه ددری بهترین و دوست‌داشتنی‌ترین آدم چاقی است که دیده‌ام، حاضرم نیمی از عمرم را بدهم تا بار دیگر دستش را روی موهایم بکشد و باور کنم می‌توان به همه چیز خندید» (همان: ۱۰۱).

۲-۱-۷. شوریده، شورا، شیرین و پرتو

اسامی راوی در داستان هستند، او در شناسنامه پرتو است، دوران کودکی وی با نام‌های شورا و شیرین سپری می‌شود و آشنایی و ازدواج او با جهان، او را به شوریده بدل می‌کند. انتخاب این اسامی برای شخصیت اصلی داستان توسط نویسنده، گام مهمی در شناساندن روحیات راوی بعد از ازدواج و آشنایی با جهان است، راوی تا زمانی که در وطن است، شورا، شیرین و پرتو است، هم دوست داشتنی است و هم نورانی، اما ترک وطن و سکونت در دیار غربت او را به موجودی تلخ و پریشان تبدیل می‌کند که هیچ اتفاقی او را خوش حال نمی‌سازد، آشفته و شوریده‌ای می‌شود که مابین انتخاب وطن و غربت مانده و مدام در حال سفر روحی بین گذشته و حال است، یادها و خاطرات وطن را مرور می‌کند و این مرور به آشفتگی روح پریشانش می‌افزاید و هر روز بیش‌تر شوریده می‌شود و خود در این باره چنین می‌گوید: «او تنها کسی است که شیرین صدایم می‌کند آن هم نه همیشه، برای دیگران شورا هستم، خاله ماهم و رستم شوشا صدایم می‌کند البته رستم فقط زمانی که تنها هستیم. با جهان آشنا شدم، شدم شوریده، بدین ترتیب من، شیرین، شورا، شوشا، پرتو صنعت جمشیدی روزی ناگهان به شوریده جهاندار تبدیل شدم» (همان: ۷۵).

۲-۲. مؤلفه‌های دیاسپورا در رمان

۲-۲-۱. مرور خاطرات گذشته

مرور خاطرات گذشته تا حدی ویژگی مشترک تمام انسان‌هاست و «فرد طی فرایند مرور زندگی با بازبینی تجربه زندگی خود و قالب‌دهی دوباره و بازسازی شناختی حوادث زندگی، فهم و درک خویش از تاریخ زندگی شخصی خود را گسترش می‌دهد که این امر به طور مستقیم بر احساسات او تأثیر می‌گذارد» (ویس^۱، ۲۰۱۰، به نقل از صباغی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۴۲) و روان‌شناسان در برخی موارد از آن در راستای درمان بیماران خود بهره می‌گیرند و از آن با نام خاطره درمانی یاد می‌کنند که

«عبارت است از استفاده از یادآوری رویدادها، احساسات و افکار گذشته برای ایجاد شادی، کیفیت زندگی و انطباق با شرایط کنونی (مک کلو سکی^۱ و بولوچک^۲، ۲۰۰۰، به نقل از مؤمنی، ۱۳۹۰: ۳۶۸).

راوی در رمان مورد بحث این نوشتار از این شیوه بسیار بهره برده است، گویی هر پدیده و حرکتی، می‌تواند سوژه را به یاد خاطرات گذشته در ایران بپردازد، گذشته‌ای که مرور کردن آن باعث امیدواری به آینده است. ابرهای آسمان او را به یاد رستم، همبازی دوران کودکی، خانه مادر بزرگ، قصه گفتن‌ها و زندگی خوش دوران کودکی می‌اندازد: «به حرکت ابرهای پراکنده که هر یک به شکلی و به سویی در حرکت هستند نگاه می‌کنم ... سعی می‌کنم شباهت‌شان به چیزهای دور و برم را پیدا کنم و مانند زمان کودکی هم برای‌شان قصه بگویم ... کودکی‌ام را از آن زمان به یاد دارم که تو به خانه خانم خانم آمدی از آن روز که قصه را اختراع کردیم، من می‌گفتم تو درست‌شان می‌کردی، تو می‌گفتی من تمام‌شان می‌کردم...» (شریفیان، ۱۳۸۲: ۲۰) و این خاطرات همواره در ذهن راوی در رفت و آمد است: «تا به حال در هیچ قطار و هواپیمایی نخوانیده‌ام، همین که پلک روی هم می‌گذارم یادها به ذهنم هجوم می‌آورند و خاطرات جلوی چشم رژه می‌روند» (همان: ۹۹).

نوعی از خاطره‌پردازی که شبیه حسرت گذشته است و در تقسیم‌بندی روان‌شناسان، خاطره‌پردازی گریزی^۳ نام گرفته است، یادآوری گذشته و ادراک آن به عنوان دورانی بهتر از حال حاضر می‌شود (امانی و دیگران، ۱۳۹۸: ۳۳۶) و در رمان مورد بحث نمود فراوانی دارد، خاطراتی شامل نام و یادهایی که سوژه هر بار، با مرور آن‌ها به دوران گذشته می‌رود و با کلی حسرت به حال برمی‌گردد، از جمله یادآوری همبازی بودن با دوست دوران کودکی، رستم قهرمان به تمام معنای زندگی راوی که از نظر بذل توجه و رعایت احترام برای او با تمام اطرافیان و حتی همسر راوی تفاوت دارد: «وقتی دور حیات می‌دویدیم و از خریدی که به تو گفته بودم دوان دوان باز می‌گشتیم و تشنه سر شیر آب می‌رفتیم وقتی شیر آب را باز می‌کردی و به من اشاره می‌کردی که اول من آب بخورم و می‌گفتم: نه اول تو، و تو سرت را تکان می‌دادی و کنار می‌ایستادی، دلم می‌خواست مادرم آن‌جا بود و می‌دید...» (همان: ۱۰۶).

مرور خاطرات و بازگشت تخیلی به سرزمین مادری، نوعی جبران فقدان و خللی است که به دلیل مهاجرت اتفاق افتاده است. خاطرات دوران کودکی و مسافرت با قطار به همراه مادر بزرگ، هم لذت و تسکینی برای درون آشفته سوژه حاصل می‌کند: «با هم برگ گل‌ها را دانه دانه می‌کنیم، به مسافرت

1. McCloskey

2. Bolochek

3. Escapist reminiscence

می‌رویم، نمی‌رویم، با انگشت‌های مان فال می‌گرفتیم به مسافرت می‌رویم، نمی‌رویم، ابرهای آسمان همه قطارهایی بودند که پشت سرهم ردیف در انتظار ما ایستاده بودند، داد می‌زدیم، پس می‌رویم...» (همان: ۲۳۴) و هم اضطراب و ترس جا ماندن از سفر و... را در درون او بیدار می‌نماید: «هنوز هم دیدن قطاری که در سکوی مخصوص ایستاده و مانند حیوانی در بند لاله می‌زند... در دلم اضطرابی را به وجود می‌آورد، کودک نگران درونم بیدار می‌شود. دلهره‌هایی که هنوز هم گاه و بی‌گاه به سراغم می‌آیند» (همان: ۲۳۷).

علاوه بر این راوی گاه با بیان و یا مرور بخش‌های دیگری از خاطرات خود ما را با آنچه از درون او را می‌آزارد آشنا می‌کند، یکی از آن‌ها سر زدن به چمدان و دیدن لباس عروسی گرد و غبار گرفته‌ای است که با تلنگر سر انگشت پاره می‌شود» (همان: ۶۵) و با نشان دادن این یادگار ازدواج و گرد و غبار گرفتگی آن دو واقعیت را به نمایش می‌گذارد: اول این که تنها هدیه و دستاورد تأهل و تعهد، سفری طولانی به دیار ناشناخته و غربت همیشگی بوده است و دوم سستی لباس و گرد و غبار گرفتگی نشانه ازدواج، که خود می‌تواند گواهی بر عدم رضایت سوژه از زندگی در غربت، تنهایی و دنیای اختلاف عقیده و سلیقه با همسرش، جهان باشد که بر زندگی آن‌ها سایه افکنده است. هم‌چنین سستی نماد ازدواج را می‌توان علامتی گویا از سستی رابطه و زندگی آن دو قلمداد کرد.

۲-۲-۲. آوارگی

ورود آدمی به جهان فانی و عدم تعلّق به آن، خود عاملی اصلی در ایجاد حس آوارگی در اوست که آن را با تمام وجود احساس می‌کند و تا زمان مرگ با او همراه و قرین است. تمام تلاش آدمی در راستای یافتن محل استقرار و مأمنی قابل اتکا در هستی است که آن هم فراهم نمی‌شود و این نکته مهم، یعنی سرگشتگی انسان از زبان راوی به خوبی این گونه بیان شده است: «به این دلیل همراه او دور جهان گشته‌ام تا بتوانم جایی مستقر شوم» (همان: ۵۱)، حس آوارگی، بی‌خانمانی و بی‌آشیانگی یکی از وجوه آزاردهنده مهاجران و مبتلایان به غربت و دوری از وطن است و راوی این غم آزاردهنده را این گونه با قهرمان زندگی خود، رستم در میان می‌گذارد: «من و تو هر دو مژه این آوارگی را چشیده‌ایم، تو از کودکی تا میان‌سالی، من از جوانی تا پایان عمر» (شریفیان، ۱۳۸۲: ۷۶).

سوژه برای تسکین رنج درونی ناشی از آوارگی خود همدردی می‌یابد. رستم، همبازی دوران کودکی که از روستای خود به شهر آمده بود و او هم با مهاجرت به اروپا از خانواده و کشورش دور شده بود، با این تفاوت که آوارگی رستم تا میان‌سالی بود و با مردن به طور کلی از آوارگی جهان

خلاص شد ولی آوارگی سوژه از جوانی تا پایان عمری که هنوز مشخص نیست، به عبارت دیگر شاید بتوان گفت که راوی به گونه‌ای حسرت‌آلود رستم را رها شده از آوارگی می‌داند و خود را هنوز گرفتار و دربند آن. سخن راوی در بخش دیگری از داستان مویّد این موضوع است: «از آن روز که به قول خاله پری مرا به غریبی بردند، سی سال می‌گذرد، انگار آوارگی به قول او شروع که بشود دیگر دست از سر آدم برنمی‌دارد، سی سال است که خانم جهاندار هستم از خانواده خودم کمتر استفاده می‌کنم» (همان: ۷۶) از نظر او، آوارگی و غربت وقتی شروع شود، دیگر تمامی ندارد و از خلال این جملات دو نکته قابل دریافت است، نخست حسّ اندوه ناشی از اجبار برده شدن به دیار غربت «مرا به غریبی بردند» و دوم آوارگی و گم شدن هویت در اثر ازدواج با جهان جهاندار که باعث شده است همواره از فامیلی جهاندار - که نام خانوادگی همسر اوست - استفاده کند و به همین خاطر مهاجرت برای او علاوه بر آوارگی، با اندوه اجبار، پشیمانی و گم‌گشتگی همراه است: «از همان ابتدا که تصمیم گرفتم همراه جهان بیایم، از آن لحظه که پایم را توی قطار می‌گذارم، می‌دانم سوار قطاری می‌شوم که نمی‌دانم به کجا می‌بردم و چرا سوار شدم و این آوارگی تا به کجا می‌انجامد» (همان: ۱۳۲).

هم چنین راوی اعتقاد پیدا کرده است که غربت و بازگشت به زندگی طبیعی برای مهاجر غیرممکن است و با وجود تمام موفقیت‌ها درد و رنجی آزارنده همواره با او خواهد بود که دیگران از آن بی‌خبرند: «ما هیچ‌وقت به یک زندگی طبیعی مثل آن‌ها که در وطن‌شان هستند باز نمی‌گردیم، حتی اگر از آن‌ها بهتر و موفق‌تر زندگی کنیم چیزی در درون‌مان هست که هیچ‌کس نمی‌فهمد» (همان: ۱۷۶).

۲-۳. اهمیت زبان مادری

زبان مادری، هویت و وطن مفاهیم قرین و نزدیک به هم هستند، که همواره هم‌دیگر را در ذهن تداعی می‌کنند. مغایر بودن زبان کشور مقصد با زبان مادری فرد مهاجر در این رمان، حس بیگانگی را در او ایجاد کرده و باعث شده است که آموزش آن را عاریه‌ای، باری غیرقابل تحمل و نشان بی‌هویتی قلمداد کند: «زبان‌هایی که یاد گرفته‌ام چیزهای عاریه‌ای هستند، هم چون باری بر دوشم، گاهی که آن‌ها را با هم مخلوط می‌کنم به صورت دلقک سیرکی درمی‌آیم، که نقش خودش را فراموش کرده است و در صحنه‌ای بازی می‌کند که از آن او نیست» (همان: ۱۵۹). هم چنین سوژه زبان را این گونه تعریف و با حسرت از زبان مادری یاد می‌کند: «می‌گویند هر زبانی وطن دیگر ماست، من هرگز در وطنم و با زبان مادریم زندگی نکرده‌ام» (همان: ۱۵۹). یادگیری زبان برای قهرمان داستان اگرچه زمینه رفع نیازهای آنی را فراهم می‌کند، اما چون زبان مادری او نیست و به عبارت بهتر با آن نزیسته و بزرگ نشده است،

دقایق و ظرایف آن را در نمی یابد و در بیان عدم درک اصل معنای نمایشنامه شکسپیر، با وجود خواندن پیشاپیش داستان می گوید: «در نیمه های نمایش حس می کنم هر چه بکوشم باز موفق به درک محیط و حال و هوای داستان نخواهم شد، آنچه تماشا می کنم نیمی از واقعیت است که اتفاق می افتاد. مانند کسی که شعرهای ترجمه شده حافظ را بخواند» (همان: ۱۵۲).

رخداد دیگری که حس تنهایی و بیگانگی را بیش تر از پیش در درون قهرمان داستان فعال می کند، زمانی است که دختر او ستاره از زبان فارسی - که زبان مادری وی و یادآور تمام خاطرات و تمام روزهای خوش گذشته برای اوست - استفاده نمی کند و سرآغاز ارتباط او با مادر به زبانی بیگانه رقم می خورد: «ستاره می پرسد: آریو ویت می؟ حواست با من است؟/ می گویم: آفکورس. البته/ در آهنگ صدایش غرق می شوم و هم چنان نگاهش می کنم از پس آن اندوه ساکت و پنهان» (همان: ۲۴۸) و برای مادر فقط نگاهی اندوه بار همراه با سکوت باقی می ماند که از دید دخترش می تواند پنهان باشد.

۲-۳-۴. غربت و سردرگمی

غربت و دوری از خانواده و اقوام، به خصوص برای کسی که در خانواده ای سنتی و شلوغ و پر رفت و آمد زندگی کرده باشد، عامل ایجاد حس بیگانگی و تنهایی بیش تر است. از نظر سوژه، مواردی وجود دارند که به اندازه نیازهای اساسی انسان (نیاز به آب و غذا)، وجودشان حیاتی و مهم است، از جمله این نیازها، همدلی است: «می خواهم بگویم: ما می توانیم بدون خیلی چیزها زندگی کنیم، بدون فلسفه، بدون نمایشنامه نویس، بدون نویسنده، بدون کفش، بدون روزنامه، شاید فقط با کمی آب و مقدار کمتری غذا و کمی همدلی برای زندگی کردن نیاز داریم» (همان: ۸۸). دلزدگی سوژه از بسیاری چیزها از جمله فلسفه، ادبیات و ... نیازمندی او به همدلی مهربان در این تنهایی روح و جان در جملات فوق کاملاً مشهود است. غربت و دوری، اسیر بودن در کشور بیگانه حس اسارت و زندانی بودن در قفس را چنان به راوی منتقل کرده است، که حتی وجود شکلات های بسته بندی شده را بر نمی تابد و در هم ذات پنداری ای واضح آن ها را هم چون خود اسیر و بسته و زندانی می داند و این موضوع را همسر او هم دریافته است: «جهان... می گوید: شوریده شکلات های توی جعبه را دوست ندارد، زن من فقط شکلات های بسته نشده را شکلات های آزاد را دوست دارد. آخ، آزاد، آزاد ... نمی دانم کدام یک از ما مفهوم آزادی را درک می کنیم» (همان: ۱۹۷). جهان نگاه متفاوتی نسبت به آزادی دارد او میلی به خانه و وطن ندارد و در تمام جهان آزاد و راحت است، اما برای راوی، آزادی یعنی بازگشت و به وطن و خانه و رهایی از غربت: «من دلم می خواست پرنده بودم و می توانستم پرواز کنم. آزاد و رها»

(همان: ۲۲۱). سی سال غریبی و دوری از خانواده و وطن، سی سال احساس زندانی بودن در کشوری غریب، از وی یک انسان آرزومند آزادی و رهایی ساخته است، اما او نیز هم‌چون بسیاری از افراد مهاجر سر در گم است بین دو راهی ماندن یا رفتن، تحمل یا رها کردن: «به خاله ماه می‌گویم: باید بمانم نمی‌توانم برگردم، می‌گوید بمان، هر قدر دلت می‌خواهد بمان، می‌گویم: اما باید بروم نمی‌توانم بمانم» (همان: ۲۲۵). دلش می‌خواهد در وطن بماند، ولی نمی‌تواند مرگ و نبودن رستم را تحمل کند، بین جملاتش تضاد و سردرگمی موج می‌زند و نشان از آشفتگی روحی او دارد، هم‌چنین در این کلام: «تمام روز با این خیال دست‌وپنجه نرم می‌کنم، نمی‌دانم با خودم با روزهایم با حرف‌ها با آدم‌ها چه بکنم» (همان: ۲۲۶) سرگشتگی و درگیر بودن سوژه با مسائلی از قبیل اطرافیان، خاطرات خوش روزهای گذشته و حتی حرف و حدیث‌های دیگران کاملاً مشهود است و گویی از تشخیص راهی برای نجات از تمام این دغدغه‌های روحی عاجز و ناتوان است، قدرت تصمیم‌گیری برای حلّ مسائل مربوط به خود و وطن و غربت را ندارد و نکته آخر این که وی غربت و جابه‌جایی‌های مکرر و به عبارت بهتری وطنی را عامل اصلی عدم پیشرفت خود قلمداد می‌کند: «اگر تهران مانده بودم الان دکتر شده بودم، هر کشوری یک سیستمی دارد، می‌فهمی این چیزا چقدر سخت است، چقدر می‌تواند کار مرا عقب بیندازد؟» (همان: ۵۳) و آرزومند سکون و قراری دائمی در وطنی مشخص است، حتی اگر آن وطن قطاری بدون توقف و ایستگاه باشد: «دلم می‌خواهد روزها و هفته‌ها سوار قطاری در حال حرکت باشم که هیچ ایستگاهی برای پیاده شدن نداشته باشد، انگار از آن زمان که همه‌چیز ابدی نمود، چند سال نوری گذشته است، نمی‌دانستم روزی از این دنیای کج و کوله دچار ناباوری مأیوس‌کننده‌ای خواهم شد و انگشت‌هایم برای شمارش مرده‌هایم کافی نخواهد بود» (همان: ۱۰۴).

۲-۳-۵. بحران روحی

«بحران» در اصطلاح به معنای شرایطی است که در آن فرد در برابر یک موقعیت تهدیدکننده قرار می‌گیرد و تعادل جسمی و روانی خود را از دست داده، با اختلالات عاطفی و رفتاری مواجه می‌شود» (زارعی‌متین، ۱۳۷۹: ۲۴۱-۲۴۳) بحران مخلّ سلامت روان و عامل ایجاد اضطراب، افسردگی و... است و دیدگاه زیست‌شناختی اضطراب، وسواس، افسردگی، پرخاشگری کنترل نشده و... را جزو بیماری‌های روانی قلمداد می‌کند و سلامت روان را در عدم وجود چنین بیماری‌هایی می‌داند» (گنجی، ۱۳۹۳: ۱۵). مهاجرت به‌عنوان یک عامل تعیین‌کننده، باعث ظاهر شدن اختلالات روحی و افسردگی و احساس تنهایی در فرد می‌شود. نمونه‌های این بحران روحی شخصیت اصلی در رمان چه کسی باور

می‌کند رستم آشکار می‌شود؛ چون هم‌چنان که ژولیا کریستوا، می‌گوید: نویسنده و شاعر سوژه‌های هستند که آثارشان را مجالی برای افشای بحران‌های وجود خویش و جهان پیرامون قرار داده‌اند» (پورعلی و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۷) و این رمان نیز به خوبی بازتاب‌دهنده نگاه نویسنده آن به هستی و مهاجرت و رنج‌های ناشی از آن است. سوژه تنهایی خود در غربت را با این جملات - که حدیث نفس است - بیان می‌کند: «جهان روزنامه را ورق می‌زند به دست‌هایش که دو طرف روزنامه را گرفته، نگاه می‌کنم حلقه‌اش را به انگشت دارد، دست‌هایم را به هم فشار می‌دهم و با انگشت حلقه‌ام را لمس می‌کنم حلقه‌های مان شبیه هم هستند و تاریخ ازدواج مان توی آن نوشته شده است به مبداء سی سال پیش» (همان: ۶۵). واگویی درونی خود نشانه نداشتن همدم و هم‌سخن است، همسر او جهان، مردی منطقی، اهل کار و برنامه‌ریزی دقیق و مطالعه است، دائماً خود را با روزنامه سرگرم می‌کند. گویی هیچ اشتراکی در زندگی بین او و همسرش وجود ندارد، جز حلقه‌های شبیه به هم باقی مانده از سی سال پیش.

سوژه در جنگ و بحرانی دائمی با روح و روان خود درگیر و آشفته است، نمی‌داند دلیل این آشفتگی و ناتوانی در دل‌بستن و قرار یافتن چیست: «ازخودم می‌پرسم چرا نمی‌توانم به هیچ چیز دل بندم چه چیزی مانع دل بستن می‌شود، روزنامه‌هایی که جهان خریده و چون سدّی او را از من جدا می‌کند؟ یا ستاره که پاره تم است و مانند ستاره‌های آسمان دور؟ یا این که هرگز به درستی ندانسته‌ام به چه چیزی دل‌بسته بودم...» (همان: ۱۵۳). سوژه علت عدم توانایی در دل‌بستگی را - که نشانه امید به زندگی و شادابی و... است - نمی‌داند و می‌اندیشد که تنهایی و نداشتن یار و همدمی که به سخنان او گوش فرا دهد عامل این موضوع است، چون همواره از کودکی عادت داشته است که با خاله ماه درد دل کند و اکنون نه همسرش همراز اوست و نه دخترش با او هم‌سخن به خاطر اختلاف سلیقه و در نهایت به سلیقه و خرد خودش در شناخت عوامل دل‌بستگی شک می‌کند.

هم‌چنین برای راوی قطاری که دائم با آن سفر می‌کند، زندانی بیش نیست که همواره از بودن در آن آزرده و ناراحت است و با خود می‌گوید ای کاش شجاعانه می‌توانست در ایستگاهی از ایستگاه - های قطار که همانند ساعات ملاقات زندانی است، پیاده شود و به این سفر و زندگانی در سفر و غربت - که زندانی بیش برای او نبوده و نیست - پایان دهد، اما این شجاعت به اندازه یک جو را هم در خود نمی‌بیند و باید به ماندگاری در این زندان تنهایی عادت کند» (همان: ۵).

بحران روحی و احساس تنهایی و بی‌یاور و همدمی سوژه نه تنها به دلیل بودن در دیار غربت، بلکه نتیجه آگاهی او از مرگ رستم است؛ چون وقتی یک‌بار با هزاران امید و آرزو از تنهایی غربتی که همسر و فرزند و دیار غریب به او تحمیل کرده‌اند، به وطن بازمی‌گردد تا با رستم همدم و قرین شود، خاطرات کودکی را مرور کند و داغ این همه تنهایی و بی‌هم‌کلامی را با دیدن و هم‌صحبتی با رستم جبران کند، متوجه می‌شود که رستم مرده است و این موضوع برای او به منزله‌ای بین رفتن خانه و کاشانه و وطن است: «به من می‌گویند تو مرده‌ای، مثل این است که به آدم بگویند تو که رفته بودی سفر وطن تو را آب ببرد و من دیگر جایی را ندارم که بروم» (همان: ۱۹۰). رستم برای او در حکم وطن است و فقدانش مساوی است با از بین رفتن هر آنچه بوده و هست و تنهایی مطلق.

۲-۳-۶. سنت، تجدّد و گسست نسلی

یکی دیگر از آثار مهاجرت، تفاوت و گسست نسل‌هاست که حاصل تغییر سنت‌ها و رفتن به سوی جامعه مدرن و شیوه‌های زندگی در آن است، سنت دارای شکل‌هایی از مراسم، آیین‌ها و رفتارهای تشریفاتی و تا حدّ زیادی جمعی است» (گیدنز، ۱۳۷۹: ۷۶). در نقطه مقابل سنت، «مدرنیته^۱» قرار دارد، اگرچه برخی بر این باورند که تجدّد، برگردانی دقیق برای واژه مدرنیته نیست» (احمدی، ۱۳۷۳: ۴)، تجدّد یا مدرن به معنای روزآمد بودن، به‌هنگام بودن و با زمان همراه شدن است و به گفته دانیل لرنر «مدرنیاسیون»، یعنی فرآیند دگرگونی اجتماعی که طی آن «جامعه‌ای کمتر پیشرفته» مختصات «جامعه پیشرفته‌تر» را به خود می‌گیرد» (ملکیان، ۱۳۷۹: ۸۸). راوی خود در جهان سوم و ایران به دنیا آمده و با عقاید سنتی مربوط به آن سرزمین بزرگ شده است و فرزند او، ستاره در جهان اوّل و غرب به دنیا آمده و با فرهنگ مدرن آن جامعه رشد کرده است، دو جهان که از بسیاری جهات باهم متضادند و همین امر تفاوت‌های فراوانی در نوع نگرش آن دو به مسائل پدید آورده است. از نظر ستاره بسیاری از خاطرات مادر نه تنها جذاب و دلنشین نیست، بلکه خنده‌دار و مسخره است، او نمی‌تواند بپذیرد که نسلی بی‌دلیل تا این اندازه خود را محدود کرده باشد: «ستاره دنیایی با خاطرات و احساسات من فاصله دارد. با ناباوری همراه با لبخندی بزرگ شانه سرش را تکان می‌دهد و می‌گوید: مگر شماها در چه قرنی زندگی می‌کردید انگار از دویست، سیصد سال پیش حرف می‌زنی» (همان: ۹۶). گسست نسلی باعث شده است که ستاره عقاید متفاوتی درباره عاشق شدن داشته باشد، از نظر او دنیای متجدّد و

امروزی غرب وقتی برای عاشق شدن به شیوه آن‌ها (پدر و مادرش) را ندارد: «می‌گوید: ما وقت این‌طور عاشق شدن را نداریم، هیچ‌کس ندارد. می‌گوییم: حیف نیست؟ ابروهایش را بالا می‌برد، نمی‌دانم، عشق همانند چیزهای دیگر با زمان و با ما تغییر می‌کند» (همان: ۹۷). روبرو شدن راوی با این نوع رفتار از فرزند و پی بردن به فرسنگ‌ها فاصله دنیای فکری دخترش با او، علاوه بر ایجاد حس تنهایی و بی‌همزبانی در غربت، او را به فکر وامی‌دارد که این مسئله از کجا نشأت گرفته است و وقتی به شیوه تربیت ستاره می‌اندیشد، عامل اصلی را مسافرت از این کشور اروپایی به کشور دیگر (مهاجرت دائمی) و پر کردن اوقات فراغت و تعطیلات او با یادگیری زبان و آشنایی با فرهنگ اروپا و عدم تلاش در راستای بازگشت به سرزمین مادری و آشنا کردن او با فرهنگ ایرانی می‌داند، برخلاف دوست یونانی‌اش که: «بچه‌هایش را تا مدرسه‌شان تعطیل می‌شد نزد پدر و مادرش می‌فرستاد، ما ستاره را به اسپانیا و فرانسه می‌بریم، این‌جا برای این‌که زبان یاد بگیرد آن‌جا برای این‌که با تمدن جهان آشنا شود» (همان: ۱۲۶) و معتقد است اگر ستاره هم اوقات فراغتش در ایران و با خانم خانم و ننه‌ها می‌گذشت، قطعاً می‌توانست در ایجاد حس همدلی و همزبانی بین او و مادرش مؤثر باشد. به علاوه دور بودن از فضای فیزیکی و فکری و فرهنگی ایران باعث شده است که ستاره با آداب و رسوم ایرانی آشنا نشود که برای مادر او بسیار دردآور است تا آن‌جا که مجبور می‌شود فریادش را فرو دهد: «ستاره گفت: کریسمس که پهلوی‌تان بودم این عید دیگر چیست؟ فریادم را فرو می‌دهم و می‌گویم: این همان عیدی است که ما در کشورمان هزارسال است، جشن گرفته‌ایم... پوزخندی می‌زند: خوب است خودت می‌گویی هزارسال پیش، این مراسم برای من جالب نیست چطور می‌توانی در دنیای متمدن غرب و در عصر فضا، دست از این عادت‌ها برداری و هم‌چنان به این آداب وابسته‌ای» (همان: ۲۰۸). برگزاری عید نوروز که برای شورا عیدی باستانی زیبا و هزار ساله است، برای ستاره کاری بی‌فایده و تلف کردن وقت است.

۲-۳-۲. تعلّق سرزمینی (وطن‌گرایی)

مسئله وطن و زادگاه همواره برای فرد مهاجر به عنوان مسئله‌ای حل‌ناشدنی باقی می‌ماند، به این معنا که هیچ‌گاه نمی‌تواند بپذیرد وطنش را برای همیشه رها کند، ریشه‌های او هنوز در خاک وطن است، در این رمان هم سوژه نمی‌تواند تعلّقات خود را فراموش کند و چون طعم مهاجرت و دوری را چشیده است، با تمام وجود ارزش وطن را درک می‌کند و در تشبیهی جالب خود و مهاجران را این‌گونه توصیف می‌کند: «ما مثل حیوانات دریایی از آب بیرون افتاده می‌شویم به زندگی در خشکی خودمان

را عادت می‌دهیم اگر چه دیگر بدن‌مان با زندگی در آب سازگار نیست، اما ریشه‌های‌مان هنوز در آب است و از آن تغذیه می‌کند، اگر آب خشک شود ما نیز خشک می‌شویم» (همان: ۱۷۱) و با این تشبیه چند موضوع مهم را در مورد مهاجران بیان می‌کند: ترک اجباری وطن، عادت کردن به زندگی در غربت علیرغم عدم تناسب فرهنگی و اجتماعی و در نهایت ریشه در وطن داشتن و دلبستگی به آن تا حدی که از بین رفتن میهن یعنی زوال و نابودی آنان. شورا بعد از سی سال زندگی در غربت هم‌چنان بازگشت به وطن و نشستن در کنار ننه ددری را در سر می‌پروراند، در حالی که همسرش جهان این-گونه نیست: «جهان در ایران خویشاوند نزدیکی را نمی‌شناسد و انگیزه‌ای برای برگشتن به ایران ندارد درحالی که برای من شادی واقعی لحظه کنار ننه ددری نشستن است» (همان: ۱۰۱)، آرزوی او در گفتگویی خیالی با رستم آرزو می‌کند اگر قرار باشد یک‌بار دیگر به دنیا بیاید، در جایی به دنیا بیاید که مجبور به ترک آن‌جا نباشد» (همان: ۲۲۰)

اندیشهٔ راوی دربارهٔ تعلق سرزمینی، مهاجرت و دوری از وطن را می‌توان از سخنانی که دربارهٔ دوستش چک- که به ناچار از چکسلواکی مهاجرت کرده است- دریافت، او می‌گوید: «چک از دوری وطنش به شدت رنج می‌برد، تعصب عجیبی نسبت به مملکتش داشت، نمی‌توانست مهاجرت‌شان را قبول کند، عقیده داشت که انسان باید بماند و مبارزه کند» (همان: ۵۸) و چک معتقد بود: «امکانات و پیشرفت این‌جا برای من تا آن زمان خوب است که بعداً برای کشورم کارساز باشد» (همان: ۵۹) و گویی در این موضوع نیز با او هم‌فکر و هم‌عقیده است که مهاجرت و دورافتادگی از وطن زمانی ارزشمند است که برای او و کشورش مفید و کارساز باشد و این یادگیری با بازگشت به وطن و پیاده کردن دانسته‌ها در آن‌جا موجب پیشرفت میهن گردد.

۲-۳-۸. نوستالژی

انسان از گذشته تا به امروز همواره برای رهایی از موقعیت‌های تنش‌زا و تجدید قوای ذهنی و روحی خود به بهره‌گیری از خاطرات و یادآوری خوشی‌های زمان گذشته روی آورده است. انسانی که «با زندگی صنعتی آرامش روح و سادگی زندگی روستایی و یگانگی با طبیعت را از دست داده و خواهان گریز به ناکجا آباد، به کودکی، به رؤیاها و شیدایی است» (ثروت، ۱۳۸۵: ۷۷) که در اصطلاح آن را نوستالژی یا حسرت گذشته می‌نامند، نوستالژی^۱ متشکل از دو واژه یونانی نوستوس^۲ به معنی بازگشت

1. Nostalgia

2. Nostos

و آلبیا^۱ به معنی درد و رنج است. این واژه را حسرت گذشته، غم غربت و درد دوری معنی کرده‌اند» (انوشه، ۱۳۷۶: ج ۲/ ذیل نوستالژی). نوستالژی دارای مؤلفه‌ها و شاخص‌هایی چون یادآوری حسرت - آمیز خاطرات و گرایش به گذشته، گرایش به بازگشت به زادگاه و وطن، آرکائیسیم، اسطوره‌پردازی و پناه بردن به آرمان‌شهر است» (عالی‌عباس آباد، ۱۳۸۷: ۴۳۱).

حسرت دوران گذشته در رمان چه کسی باور می‌کند رستم، موج می‌زند، راوی همواره در موقعیت‌های مختلف با مرور خاطرات و یا نگاه کردن به اشیاء بازمانده از آن دوران، خود را برای مدتی کوتاه از غم دوری و مهاجرت رهایی می‌بخشد، کفش به جا مانده از دوران کودکی یکی از این موارد است: «تنها چیزی که از آن روزها برایم مانده همان یک جفت کفش سر بخاری است، پاپوش هفت، هشت سالگی‌ام، که تنها یک بار واکس خورده‌اند، دلم می‌خواهد حتی غبار آن سال‌ها را هم روی‌شان نگه‌دارم» (همان: ۸۳)، تنها خاطره زنده و نوستالژیک، تنها یادگاری دوران خوش زندگی در وطن و در کنار خانواده، کفش‌هایی است که به قول خودش حتی دوست دارد گرد و غبار آن سال‌ها را هم روی‌شان نگهدارد، چون برای شوریده‌غریب، این یادگاری و خاک وطن متبرک است.

علاوه بر این او همواره در حسرت روزهای زندگی در وطن است که غم و غصه‌ای نداشت و می‌توانست بی‌دغدغه ساعت‌ها در رؤیا فرو رود، سال‌هایی که همه خوشی‌ها و غم‌ها کوچک بودند: «سال‌هایی که می‌توانستم ساعت‌ها روی کتابی خم شوم و بدون خواندن کلمه‌ای به رؤیا فرو روم و دلم شور هیچ‌چیز را نزنم، سال‌هایی که پر از خوشی‌های کوچک و غم‌های کوچک بود» (همان: ۱۵۵).

قهرمان داستان دلش برای شلوغی خانه پدری تنگ شده است و برای غُر زدن‌ها، زمانی که مادر وعده درست کردن غذایی را می‌داد و ظهر درست نمی‌کرد» (همان: ۱۱۶)، افسوس می‌خورد که بچه‌های زیادی هم ندارد که هرکدام تقاضایی داشته باشند و او آن‌ها را برآورده کند، فقط دختری دارد» (همان) که مادرش را درک نمی‌کند، بنابراین او هم حسرت عدم درک شدن از جانب فرزند را دارد، هم نداشتن فرزندان زیاد که با داشتن خواسته‌های متفاوت و سر و صدا و شلوغی بتوانند اندکی از غم غربت و حجم تنهایی او بکاهند.

هم‌چنین سوژه در حسرت وطنی است، که یادگاری عزیز به نام رستم در آن‌جا مانده است و خاطره‌ای که در آن رستم برای لحظه‌ای دست کوچکش را روی دست او می‌گذارد و تا ابد حسرت دوباره شدن آن لحظه را بر دل شورا می‌گذارد، لحظه‌ای که به قول خودش «نمی‌دانم حاضرم چه

چیزی را بدهم تا بار دیگر سنگینی آن دست کوچک و عزیز را روی دستم حس کنم، نمی‌دانم، نمی‌دانم...» (همان: ۲۱۰).

۲-۳-۸. تفاوت فرهنگی

تمایز و تفاوت فرهنگی بین جامعه مبدأ و مقصد در زمان مهاجرت از مسائل چشمگیری است که فرد مهاجر با آن رو به رو می‌شود و بر مبنای نوع نگرش و آموخته‌های پیشین خود با آن به تعامل یا تقابل می‌پردازد. گاه مهاجر جذب فرهنگ جدید می‌شود و در جریان انتقال مهارت و شخصیت قرار گرفته، فرهنگ قدیمی را از دست می‌دهد و فرهنگ جدید را می‌پذیرد» (لهسایی‌زاده و عبداللهی، ۱۳۸۱: ۱۰۲) و گاه برعکس «نه تنها ارزش‌ها را در خود درونی نمی‌کند، بلکه در بسیاری از موارد به دور خود یک دیوار فرهنگی می‌کشد. کشیدن این دیوار فرهنگی و شکل‌گیری خرده فرهنگ مهاجرنشین در شهرها نشانگر عدم انطباق او با محیط جدید است» (لهسایی‌زاده، ۱۳۶۸: ۱۳) و اگرچه ابتدا مهاجر احساس می‌کند با محیط وحدت می‌یابد، «اما پس از گذشت مدتی به ارزش‌های واقعی خود باز می‌گردد» (همان) و این بازگشت به خود، تبعاتی طاقت‌فرسا به دنبال دارد. چرا که «درجه ستیز او با ارزش‌های بیگانه... افزایش می‌یابد» (همان: ۱۴) که در رمان چه کسی باور می‌کند رستم به خوبی نوع دوم؛ یعنی عدم تعامل قهرمان داستان با فرهنگ مقصد از خلال سخنان او آشکار می‌شود، یکی از این تفاوت‌های فرهنگی وجود حس صمیمت در میان جامعه ایرانی، شناخت آن‌ها از یک‌دیگر و... است که با جامعه مقصد کاملاً تفاوت دارد: «در ایران پدرم سرگذشت همه کسانی که پهلویش نسخه می‌پیچیدند را می‌دانست، داروخانه‌اش محور یک شبکه دوستی و آشنایی در محله بود و احترام همه کسانی که به او مراجعه می‌کردند برخوردار بود، این‌جا داروساز در داروخانه کمتر کسی را می‌بیند و اجازه ندارد در مورد کسانی که برای گرفتن دارو می‌آیند اظهار عقیده بکند، مگر آن که از او سؤالی بکنند» (شریفیان، ۱۳۸۲: ۱۶۰). مقایسه دو فرهنگ و درک تفاوت فرهنگ ایرانی و اروپایی باعث افزایش حس بیگانگی در او می‌شود.

یکی دیگر از تفاوت‌های دو فرهنگ مربوط به نهاد خانواده و نوع رفتار و تعامل فرزند با والدین است، سوژه همواره فرهنگ کل‌گرای ایرانی، خانواده گسترده و جمع خانوادگی و صفا و صمیمیت خواهر و برادرهایش را به یاد می‌آورد که تناسبی با فرهنگ فردگرای اروپایی ندارد، او برخلاف همسر و دخترش که نه تنها با داشتن فرزندان فراوان که با داشتن فرزند مخالف‌اند: «ستاره مانند او فکر می‌کند و می‌گوید هیچ‌وقت بچه‌دار نخواهد شد» (همان: ۱۴۸). قشنگ‌ترین خانه‌ها را جایی می‌داند که بچه‌های

زیادی در آن باشند و از هر گوشه صدای شان شنیده شود» (همان). علاوه بر این از نظر ارتباط خانوادگی هم ارتباطی بین آن‌ها وجود ندارد، همسرش در دنیای روزنامه‌ها و شغل غرق است و دخترش ستاره - که محصول آن فرهنگ است - با دستاویز استقلال، مدام از آن‌ها دور می‌شود و به قول شورا به مرحله بیگانگی می‌رسد: «در دانشگاه ستاره بندها را یکی یکی پاره و فاصله‌ها را بیش‌تر کرد تلفن‌ها و دیدارها کم‌تر شد، تنها من از او خبر می‌گرفتم و آن هم اغلب روی ماشین پیام‌گیر، تیر خلاص، جهان گفت، استقلال، من گفتم، بیگانگی» (همان: ۱۲۸).

و از آن‌جا که «پذیرش ارزش‌های فرهنگی و تطابق فرد با جامعه و اجتماعی شدن او... مرهون توافق سرشت فرد با فرهنگ جامعه مورد نظر است» (عسکری، ۱۳۸۵: ۱۳۹) احساس تفاوت فرهنگی باعث ایجاد گسست بین شورا و جامعه هدف می‌شود و این دوری تا بدان‌جاست که حتی طبیعت غربت هم برای او تجلی دوری و بیگانگی است: «قطار از کنار جلگه‌ای سرسبز می‌گذرد، همه‌جا آن قدر سبز است که می‌توان تصور کرد با نگاه کردن به آن‌ها چشم‌هایم سبز خواهد شد، به جهان نگاه می‌کنم، چشمان او سبز است، سبز سبز، چشمان من سیاه است، سیاه سیاه مانند قیر» (همان: ۱۵۴). او در این تصویر چشمان همسر خود را همرنگ با جهان غربت و سبز می‌بیند، اما چشمان خودش را هم چنان سیاه و شرقی و به رنگ چشمان دختران وطن.

۳. نتیجه‌گیری

روح‌انگیز شریفیان، مترجم و نویسنده *رمان*، چه کسی باور می‌کند رستم، به دلیل مهاجر بودن خود و زندگی در دیار غریب، روایتگر زندگی بخشی از مهاجران ایرانی شده و به خوبی از عهده بیان درد و رنج‌های آنان برآمده است. تسلط نویسنده به روان‌شناسی و آگاهی او از موسیقی و هنر، او را در تشریح زوایای پنهان روح انسان مهاجر و نمایش تأثیرپذیری او یاری کرده است. شریفیان در این رمان، کشمکش‌های درونی و بیرونی نسل اول زن مهاجر در رو به رو شدن با زندگی در غربت و ارتباط عمیق و احساسی با گذشته را به تصویر می‌کشد، به عبارت دیگر نویسنده با دستمایه قرار دادن مسئله مهاجرت، به کشمکش‌های درونی انسانی دل‌تنگ پرداخته است که هیچ‌گاه بعد مسافت او را از سرزمین مادری و وطن دور نکرده و هم‌چنان مشکل عاطفی او را آزرده است، سوژه یا قهرمان داستان - که می‌توان گفت خود نویسنده است - در این رمان نتوانسته از سرگشتگی و حیرانی، حس غربت، گرفتار شدن در چنگال دوقطبی‌های گسترده نظیر این‌جا و آن‌جا، گذشته و آینده، دیروز و امروز،

زادگاه و سرزمین بیگانه، زبان مادری و زبان دیگری، رهایی پیدا کند عنوان رمان که یک استفهام انکاری است به خوبی گویای این حقیقت است که هنوز برای سوژه این دوری و از دست رفتن خاطرات و تمام شادمانگی‌ها غیرقابل باور است و علاوه بر این اسامی انتخاب شده برای شخصیت‌های داستان انطباقی چشمگیر با مهاجرت و کوچ دارد. هم‌چنین مفاهیم و مؤلفه‌های دیاسپورا از جمله: غم غربت، بحران روحی، مرور خاطرات گذشته، تفاوت فرهنگی و نوستالژی و... در تمام رمان قابل مشاهده است و نویسنده از زبان فرد مهاجر، آثار مهاجرت و تأثیر آن بر روح و روان انسان مهاجر را به خوبی بیان می‌کند.

کتابنامه

- احمدی، حسین؛ ظهیری ناو، بیژن؛ نوین، حسین. (۱۴۰۳) «واکاوی مؤلفه‌های ادبیات مهاجرت در رمان چاه بابل اثر رضا قاسمی». *ادبیات داستانی*، ۱۳(۴)، ۱-۱۹. doi: 10.22126/rp.2023.7897.1696
- احمدی، بابک. (۱۳۷۳) *مدرنیته و اندیشه انتقادی*. تهران: مرکز. چاپ دهم.
- امّانی، رزیتا؛ مجذوبی، محمدرضا؛ هادیان همدانی، کیانا. (۱۳۹۸) «ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه خاطره-پردازی سالمندان». *روانشناسی پی‌ری*، دوره ۵، شماره ۴، ۳۳۳-۳۴۵.
- doi: 10.22126/jap.2020.3297.1272
- انوشه، حسن. (۱۳۷۶) *فرهنگ‌نامه ادبی فارسی: گزیده اصطلاحات، مضامین و موضوعات ادبی فارسی*، ج ۲، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بسمل، محبوبه؛ حیدری، فاطمه. (۱۴۰۳) «موتیف، گونه‌ها و کارکردهای آن در سه رمان روح انگیز شریفیان». *ادبیات داستانی*، ۱۳ (۳)، ۲۵-۱۴. doi: 10.22126/rp.2022.7844.1589
- پاشازانوسی، سکینه. (۱۳۹۲) «نقد و تحلیل درون‌مایه رمان چه کسی باور می‌کند رستم»، هفتمین همایش پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه هرمزگان، اسفندماه، ۲۵۵-۲۶۶.
- ثروت، منصور. (۱۳۸۵) *آشنایی با مکتب‌های ادبی*، چاپ اول، تهران، نیل.
- حیدری، فاطمه؛ ربیع‌زاده، رویا. (۱۳۹۵) «نقد پسااستعماری آثار روح انگیز شریفیان»، *تحلیل و نقد متون زبان و ادبیات فارسی*، شماره ۲۷، ۲۹-۵۰.

درزی‌نژاد، انیسه؛ برادران جمیلی، لیلا. (۱۳۹۶) «وطن به مثابه فضایی ترامکانی در گفتمان دیاسپورایی مهجا کهن»، *نقد زبان و ادبیات خارجی*، دوره چهاردهم، شماره ۱۹، ۱۶۹-۲۸۸.

دیانت، محسن. (۱۳۹۷) «نخبگان، ملی‌گرایی و دیاسپورای کرد». *فصلنامه دولت پژوهشی*. سال ۴. شماره ۱۵. ۱۰۸-۷۹.

زارعی‌متین، حسن. (۱۳۷۹) *مدیریت منابع انسانی*، تهران، مؤسسه بوستان کتاب.

سلیمی کوچی، ابراهیم؛ سکوت جهرمی، فاطمه. (۱۳۹۴) «بررسی شخصیت‌های داستان «ناربانو و پسرهایش» از منظر «تن‌بیگانه» کریستوا، ادب پژوهی، دوره ۹، شماره ۳۱، ۱۱۷-۱۳۵.

شریفیان، روح‌انگیز. (۱۳۸۲) *چه کسی باور می‌کند رستم*، چاپ هفدهم، تهران: مروارید.

صادقی، امیرحسین؛ پورگیو، فریده. (۱۳۹۴) «امت اسلامی جایگزینی برای جامعه مهاجران (دیاسپورا) در رمان مناره، پژوهش ادبیات معاصر جهان دوره ۲۰، شماره ۱، ۱۶۳-۱۷۹.

صباحی، حمیرا؛ اسمعیلی، معصومه؛ کلانتر کوشه، سید محمد. (۱۳۹۴) «مطالعه اثربخشی درمان مرور زندگی با گرایش هستی‌شناسی اسلامی بر روابط والد-فرزندی نوجوانان»، *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، سال بیست و سوم، دوره جدید، شماره ۲۶، بهار: ۱۶۳-۱۳۹.

عالی عباس‌آباد، یوسف. (۱۳۸۷) «غم غربت در شعر معاصر»، *گوهرگویا*، سال ۲، ش ۶، ۱۵۵-۱۷۹.

عسکری، مصطفی. (۱۳۸۵) «جایگاه فرهنگ‌های قومی در تربیت شهروند» *نوآوری‌های آموزشی*، شماره ۱۷، ۱۳۳-۱۶۲.

فلاح، غلام‌علی؛ برامکی، سارا. (۱۳۹۴) «بررسی و تحلیل متون مهاجرت فارسی با رویکرد روایت‌شناسی پسا استعماری»، *فصلنامه زبان و ادبیات فارسی (دانشگاه خوارزمی)*، سال بیست و سوم، شماره ۷۹، ۱۶۹-۱۹۱.

فاتحی، سیدحسن؛ میرزایی، فرامرز؛ سن سبلی، بی‌بی‌راحیل. (۱۳۹۵) «خوانش پسااستعماری تجربه مهاجرت در رمان *انگشتان لولیتا* اثر واسینی الاعرج از دیدگاه هومی بابا»، *پژوهش‌نامه نقد ادب عربی*، شماره ۱۳، ۱۷۱-۱۹۸.

قربان پورآرانی، حسین؛ شجری، رضا؛ سعیدی، مهدی. (۱۳۹۷) «جریان‌شناسی ادبیات داستانی مهاجرت ایرانی»، *فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش زبان و ادبیات فارسی*، دوره ۱۶، شماره ۴۹، ۹۵-۱۲۱.

- گنجی، حمزه. (۱۳۹۳) *بهداشت روانی*، چاپ پانزدهم، تهران: روان، ویرایش: ارسباران.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۷۹) *دنایای متروک*: گفتارهایی درباره یکپارچگی جهانی، ترجمه ع. سعیدی، یوسف حاجی عبدالله. وهاب، تهران: علم و ادب.
- لهسایی زاده، عبدالعلی. (۱۳۶۸) *نظریات مهاجرت*، شیراز: نوید.
- لهسایی زاده، عبدالعلی؛ عبداللهی، احمد. (۱۳۸۱) *جامعه‌شناسی جهان سوم*، شیراز: نوید.
- مرادی، ایوب؛ چالاک، سارا. (۱۴۰۰) «نقد مجموعه داستان «چشم سگ» از عالیه عطایی بر اساس مفهوم بیگانگی از ژولیا کریستوا»، *فصلنامه ادبیات پارسی معاصر*، سال یازدهم، شماره اول. ۲۷۵-۲۹۸.
- doi:10.30465/copl.2021.6835
- مؤمنی، خدامراد. (۱۳۹۰) «اثر بخشی خاطره‌پردازی انسجامی و روایتی بر کاهش نشانه‌های افسردگی زنان سالمند مقیم سرای سالمندان»، *فصلنامه مشاوره و روان درمانی خانواده*، سال اول، شماره ۳، زمستان، ص ۳۶۶-۳۸۱.
- ملکیان، مصطفی. (۱۳۸۰) «مدرنیته، روشنگری و دین (رویکردی به مدرنیسم، سنت‌گرایی و پست‌مدرنیته)»، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۶۳-۱۲۸.

References

- Ahadi, H., Zahiri, B., Novin, H. (2024). "Analyzing the components of migration literature in the novel *the Well of Babel*, by Reza Ghasemi", 13(4), 1-19. (In Persian).
- Aali Abbas Abad, Y. (2008). "*The sadness of homelessness in contemporary poetry*", Gohar Goya scientific research journal, 2(6), 155-179 (In Persian).
- Ahmadi, B. (1994). *Modernity and critical thought*. Tehran: Nahr-e-Karzan. To print (In Persian).
- Amani, R., Majzoubi, M., and Hadian Hamdani, K. (2018). "*Construction and Validation of Reminiscence Questionnaire for the Elderly*", *Journal of Psychology of Aging*, 5(4). 333-345 (In Persian).
- Anoushe, H. (1997). *Persian Literary Dictionary: A Selection of Persian Terms, Themes and Literary Topics*, Vol. 2, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance (In Persian).
- Askari, M. (2006). "*The Place of Ethnic Cultures in Citizen Education*" *Educational Innovations*, No. 17, 133-162. (In Persian).
- Besmel, M., Heydari, F. (2024), *Motif, Its Types and Functions in Rouhangiz Sharifian's Three Novels*, 13(3), 25-49. (In Persian).

- Darzinejad, A., baradaran Jamili, L. (2016). "*Homeland as a Translocative Space in Diasporic Discourse by Mahja Kahf*," Criticism of foreign language and literature, 14th volume, number 19, 169-288. (In Persian).
- Dianat, M. (2017). "*Elites, Nationalism and Kurdish Diaspora*". Dolat-Research Quarterly.4(15), 108-79.
- Fallah, Gh. & Baramaki, S. (2014). "*Research and analysis of Persian migration texts with a post-colonial narratological approach*", Persian Language and Literature Quarterly (Khwarazmi University), 23(79), pp. 169-191. (In Persian)
- Fatehi, S. & Mirzaei, F., San Sabli, B. (2015). *Post-colonial reading of the experience of migration in the novel "Fingers of Lolita" by Wasini Al-Araj from the perspective of Homi Baba*", Arabic Literature Review, No. 13, 171-198.
- Ganji, H. (2013). Mental Health, 15th Edition, Tehran, Rovin Publications, edited, Arsbaran (In Persian).
- Giddens, A. (2000). Abandoned World: Speeches on Global Integration, translated by A. Saeedi, Yusuf Haji Abdullah. Wahab, Tehran: Science and literature (In Persian).
- Gurbani Pourarani, H., Shajari, R., Saidi, M. (2017). "Fictional literature flow of Iranian migration", scientific research quarterly "Persian language and literature research", N. 49, 121-95. (In Persian).
- Heydari, F., Rabia-zadeh, R. (2016). "*Post-colonial criticism of Roohangiz Sharifian's works*", a specialized quarterly for the analysis and criticism of Persian language and literature texts, No. 27, 29-50. (In Persian).
- Lehsaizadeh, A. (1989). *Theories of migration*, Shiraz: Navid Publications (In Persian).
- Lehsaizadeh, A., Abdullahi, A. (2002). *Third World Sociology*, Shiraz: Navid (In Persian).
- Malekian, M. (2001). *Modernity, enlightenment and religion (an approach to modernism, traditionalism and post-modernity)*, Razavi University of Islamic Sciences, 128-63. (In Persian)
- Momeni, Kh. (2010). "*Effectiveness of integrated and narrative reminiscing on reducing depression symptoms of elderly women living in nursing homes*", Family Counseling and Psychotherapy Quarterly, 1(3), 366-381. doi:20.1001.1.22516654.1390.1.3.7.9 .
- Moradi, A, Chalak, S. (2021). "*Criticism of the story collection "Eye of the Dog" by Aliya Atai based on the concept of alienation by Julia Kristeva*", Scientific Quarterly, 11(1).
- Pashazanousi, S. (2012). "*Criticism and analysis of the theme of the novel Who Believes in Rostam*", The 7th Persian Language and Literature Research Conference. Hormozgan University, March, 255-266. (In Persian)
- Sabbaghi, H, Ismaili, M., Kalanter Koshe, M. (2014). "Study of the effectiveness of life review therapy with an Islamic ontology orientation on parent-child

- relationships of adolescents", *research in Islamic education issues*, 23(26) Bahar: 139-163. (In Persian).
- Sadeghi, A., Porgiou, F. (2014). "Islamic nation as an alternative to the immigrant community (diaspora) in *Menareh novel*", *Jahan Contemporary Literature Research*, 20, No. 1, 163-179, (In Persian).
- Salimi Kochi, I. & Sekot Jahormi, F. (2014). "Analysis of the characters of the story "Pomegranate lady and his sons" from the perspective of Kristova's "foreign body", *Edab Pozhuhi*, 9(31), 117-135. (In Persian)
- Sarwat, M. (2006). *Introduction to literary schools*, first edition, Tehran, Nile Publications. (In Persian).
- Sharifian, R. (2012). *Who Believes Rostam*, 17th edition, Tehran: Morvarid Publications (In Persian).
- Zarei-Matin, H. (2000). *Human Resource Management*, Tehran, Bostan Ketab Institute (In Persian).

